

РОЗДІЛ 3 ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

УДК 94(477)

М. Федоришин

ФЕНОМЕН ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

На прикладі удільного Пересопницького князівства автор пропонує по сучасному осмислити державотворчі події у Давньоруській державі з II половини XII століття до монгольської навали. Термін «феодальна роздрібленість» за сучасною термінологією є «децентралізація влади», «територіальна реформа». Розквіт освіти, культури та мистецтв, сільського господарства та ремесел був на Русі колосальним. Одним із свідчень є звіти археологічних експедицій, які досліджували столичні княжі уділи у Володимирі, Луцьку, Пересопниці. Також про безперервність розвитку руської(читай: староруської) культури протягом віків є створена у Пересопницькому монастирі пам'ятка національного Ренесансу «Пересопницьке Євангеліє» у 1561 році, один із перших перекладів Святого Письма на мову «русську», тобто староруську.

Ключові слова: державотворчі процеси, монгольська навала, освіта, культура, Пересопницьке Євангеліє

For example, specific Peresopnytsia Duchy author proposes to comprehend the modern state of important events in the Old Russian state with the second half of the twelfth century until the Mongol invasion. The term "feudal fragmentation" in modern terminology is "decentralization of power", "territorial reform." The flowering of education, culture and arts, agriculture and crafts in Russia was enormous. One of the certificates are reports of archaeological expeditions that explored the Capital princely inheritance in Vladimir, Lutsk, Peresopnitsu. Also on the continuity of the development of Ruthenian (read: old Ukrainian) culture for centuries is established in Peresopnytsia monastery monument national renaissance "Peresopnytsia gospel" in 1561, one of the first translations of the Holy Scriptures in the language of the "Ruthenian", that is old Ukrainian

Key words: government formation process, the Mongol invasion, education, culture, Peresopnitske Gospel.

Актуальність проблеми. Шлях, який сьогодні обрали українці – це пакет реформ з далекосяжними цілями. Стратегія сталого розвитку «Україна 2020» передбачає кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Сьогодні українська влада оголосила курс на децентралізацію – передачу функцій центру селам, містам, районам, областям. Максимальна передача повноважень з Києва на місця – це питання виживання нової України. Наша держава іде до нової моделі управління країною, творення нового обличчя українця [1]. На нашу думку така політика співзвучна з політикою княжої Руської держави з другої половини XII – до монгольської навали. Децентралізація влади київського Великого князя, самостійність та самодостатність удільних князівств (регіонів), утвердження етноспільноти зрештою призвело до сталого соціально-економічного розвитку регіонів.

Постановка проблеми та мета дослідження. Мета роботи зумовлена актуальністю вибраної теми і полягає у комплексному історичному аналізі подій у Руській державі та Пересопницькому князівстві¹ зокрема, на літописних та археологічних джерелах.

Рівень розробки проблеми. Як об'єкт столітнього дослідження археологічних пам'яток на терені літописної Пересопниці про історію і культури цього поселення складають звіти археологічних експедицій (К. Мельник-Антонович, 1898 р., О. Цинкаловський, 1934 р., П. Раппопорт, 1963 р., В. Ауліх, 1967 р., В. Шеломенцев-Терський, 1975-1993 рр., С. Терський, 1988-1996 рр., Б. Прищепа 1999-2014 р.), монографія археолога С. Терського «Пересопниці» [27], наукові статті археологів К. Мельник-Антонович [16], О. Цинкаловського [35], П. Раппорта [25], В. Ауліха [3], В. Шеломенцев-Терського [33], Б. Прищени [20], та дослідників Пересопницького Євангелія (дисертація наукового співробітника Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського І. Чепіги [18] тощо. Однак, як предмет дослідження літописне село Пересопниці не було в центрі вітчизняних наукових розвідок з культурології, історії та пам'ятокознавства. У вітчизняній науковій літературі відсутні спеціальні праці, присвячені комплексному дослідженню цього історичного поселення у культурно-історичному вимірі. А воно варте цього.

Руська держава у II половині XII ст. як федеральна монархія територіально була поділена на князівства-вітчини або землі, які в свою чергу були поділені на менші князівства-уділи або волості.

Основна частина. Давньоруська держава IX–XIII ст. має декілька найменувань: Київська Русь, Руська земля, Русь, Галицько-Волинська держава. Називали її так різні дослідники – історики: російські, радянські, українські тощо. Написано багато монографій з історії Руської держави радянськими істориками (Г. Вернадский [5], Греков [8], Б. Рибаків[26], Д. Буланін [4] тощо. Цікаве дослідження англійців С. Франкліна і Дж. Шепарда [31]). Розуміємо, що їхні чудові історичні праці були по суті політичним замовленням противниками української державності. З появою на карті Європи держави під назвою Україна відчизняні історики (М. Толочко [30], М. Котляр [10], В. Войтович [7], О. Моця [17], Л. Залізник [9], М. Відейко [6]), М. Кучінко [12] тощо), цілий ряд культурологів (Шейко [32], Матвєєва [15]) підтвердили і науково довели витоки давньоукраїнської державності в часи існування величезної імперії IX–XIII ст. під назвою Русь. Назвемо її Руська держава. Петро Толочко пише про величезну кількість різноманітних досліджень в даний час на тему історії давньоруської державності, що не спеціалісту годі розібратися. Усі дослідники користуються вже відомими широкому загалу літописними списками і по своєму їх трактують. Однак, крім літописів, ми ще маємо у нашому арсеналі археологічні джерела. Спробуємо їх об'єднати і на історії окремого взятого князівства Руської держави розглянути наші сьогоденні проблеми в питанні державотворчості.

Пересопницьке удільне князівство. Перша літописна згадка від 1149 року [14, с. 225]. Удільний князь у Пересопниці Вячеслав Володимирович, син Великого Київського князя Володимира Мономаха. Цей період історики називають початком феодальної роздрібленості Русі, яка на думку деяких дослідників принесла багато лиха нашим країнам, а окремі навіть заявили про подальший занепад і руйнацію. На думку М.Н. Тихомирова, Б.А. Рибаків, Л.В. Черепніна, В.Т. Пашуто та ін., роздрібленість була наслідком виникнення і розвитку феодальних відносин в Руській державі. Вона зріла у суспільстві не один десяток років дякуючи соціально-економічному прогресу на всіх землях Русі. Така концепція переважає у працях більшості українських та російських дослідників [11].

Отже, Руська держава в добу феодальної роздрібленості отримала сталий розвиток. Свідченням цього є археологічні матеріали, які підтверджують розвиток виробництва, земельних відносин, будівництва, культури і мистецтва. У даному дослідженні ми зупинимось на вищезазначених пріоритетах на основі археологічних артефактів віднайдених на території Пересопницького удільного князівства у різні часи. Однак, на нашу думку, термін «феодальна роздрібленість» (а ми його розглядаємо як позитив) сьогодні можна замінити на термін «децентралізація». Нині це актуально. Уряд України розпочав реформи спрямовані на

децентралізації держави. Одна з перших – територіальна реформа, завдання якої утворити фінансово самодостатні умови для адміністративних одиниць.

До кінця дванадцятого століття остаточно оформилися десять земель: Київська, Новгородська, Суздальська, Рязанська, Переяславська, Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Волинська та Галицька. У кожній з них зміцнилася окрема гілка будинку Рюрика, за винятком Новгорода, де князь вільно обирався з членів князівської родини. Князівства-землі почали ділитися на менші уділи – князівства, столиці яких розташовані, за нашими спостереженнями, один від одного на відстанку 50-60 км. Це досить добре простежується у Пересопниці і в Луцьку (Лучеську). Удільні князівства, столичні міста яких розташовані від Пересопниці на північ – Спепань (60 км), на південь – Дубно (Дубен) (50), на схід – Дорогобуж (50 км.). Подібна територіальна ситуація і в Луцькому князівстві. Луцьк – Пересопниця (50 км), Чорторийськ (50 км), Перемиль (50 км), Володимир (80 км). Очевидно, саме в такому радіусі, уділи були самодостатніми у матеріально-фінансовому та податковому вимірі.

Найбільш масштабні розкопки у Володимирі, Луцьку, Пересопниці проводив львівський археолог Святослав Терський [27, 29]. За його висновками, походження виробничих споруд та виробів (залізоборне, гончарне, гутне, металопластика) походить з II половини XII – початку XIII ст. Цим же періодом датовані віднайдені місця локалізації культових споруд: чотири церкви та монастир у Володимирі, шість церков та монастир у Луцьку, три церкви та монастир у Пересопниці [Терський]. У Пересопниці, княжому столичному місті (городі) у цьому періоді, сформувалася певна поселенська система, структура якої змінювалася відповідно до історичної ситуації. Власне місто було розташоване у західній частині поселення на плоскому мисовому останці правого берега р. Стубли, глибоко висунутому у заплаву. З напільної сторони було перекопане глибоким ровом, землею підсипані оборонні вали. Від слова «пересип» і походить назва поселення – Пересопниця. На думку дослідника А. Насонова, процес укріплення міст Волинської землі завершився наприкінці XI століття [27, с. 93].

За ровом, з північно-східного боку був розташований за науковою назвою археологів так званий «окольний город», який мав три в'їзди (брами) за спостереженнями археолога К. Мельник-Антонович Мельник [14, с. 515]. Дві в'їзні брами зі сторони киево-володимирського великого шляху та східного посаду, третя, власне, проїзд у місто («город», арх. термін). Б. Прищепа виявив на окольному городі досить щільну забудову цього часу. Про це свідчать численні знахідки уламків гончарного глиняного посуду, виробів із заліза та кольорових металів, каменю, скла. В колекції є свинцева князівська печатка, бронзові натільні хрестики, уламки скляних браслетів, залізне писало [20, с. 233].

У II половині XII століття межі міста суттєво розширюються. На річкових острівних заплавах розбудовуються приміські посади. З північного боку (суч. урочище Пастівник) виник православний монастир во ім'я Різва Богородиці, Б. Прищепа виявив тут наявність дворів, де спостерігається концентрація знахідок, ототожнених з елементами феодального побуту (деталі озброєння, коштовні місцеві й привізні речі, а також предмети, що вказують на відносно високий рівень грамотності тощо) [24, с. 164]. На основі розкопок такий двір реконструйовано у 2011 році. Нині він є одним із об'єктів музею історичної реконструкції «Княже місто XII-XIII ст» культурно-археологічного центру «Пересопниця». З східного боку, за брамою окольного городу через міст річки Омелянки (суч. урочище Мигор) розбудовується ще один посад. За наявністю тут знахідок сільського господарського призначення (серпи, коси, наральники, окуття лопат) можна судити про профіль зайнятості посадських мешканців.

Між посадами Пастівник та Мигор на острові Баранівка О. Войтюк під час археологічних розкопок у 2013 році виявив чинбарню. Подібні «смердючі» виробництва були розташовані на околицях. На основі знахідок у археологічному музеї О. Жарська створила експозицію «Чинбарня XII-XIII ст.».

Далі за Пастівником, понад киево-володимирським шляхом виявлено багато битої кераміки. За словами Г. Охріменка багато фрагментів датуються саме XII ст. Цілком очевидно, що тут були розташовані при шляхові «бутики» та приміський ярмарок. Подібний ярмарок дослідив С. Терський на околицях Лучеська і датував його діяльність саме у XII-XIII ст. [29, с. 84]. Адже торгівля була чи не головним джерелом прибутку міських мешканців.

У центральному городі (суч. урочище Шпихлір або городище) було дві брами. Одна, як ми уже згадували, виходила на окольний город, а з другої, південної сторони, через міст р. Стубли – на літописний город Заречеськ (суч. село Заріцьк). За мостом, зліва понад річкою Стублою був ще один приміський посад (суч. урочище Замость). За площею, він був найбільшим посадським районом у Пересопниці. За С. Терським, з півночі, по лівому берегу р. Стубли до Замостя прилягав ланцюг поселень X – XIII ст., що не мав чітких топографічних меж і на якомусь етапі групувався навколо новобудованого городища.

Про духовно-світоглядний характер мешканців Пересопниці часів Русі повідомляють кургани-могильники (з 180 на сьогодні їх залишилося 2). Протягом IX—X ст. з'являються значні варіації у поховальній обрядності, які пов'язані з процесом формування давньоруської народності та феодальної держави. Це великі "князівські" кургани з багатим інвентарем та жертвами, трупоспалення на місці захоронення, тілопокладання тощо. Вони відбивають ускладнення міфологічної структури язичництва у періоди його найвищого розквіту напередодні прийняття Руссю християнства. Розкопували кургани Я. Волошинський, К. Мельник-Антонович, Ф. Штейнгель, Р. Якимович [28, с. 7-8].

Релігія завжди взаємопов'язана з етнічною спільністю і становила невід'ємну частину її культури. Наприкінці X ст. східнослов'янське суспільство досягло високого рівня розвитку і було готовим для сприйняття нової ідеологічної системи. У 988 р. відбулося державне запровадження православ'я на Русі як офіційної релігії. Це була визначна подія, яка принципово змінила напрямки розвитку суспільства. Вона стала головним фундаментом, на який спирається весь наступний розвиток східнослов'янських народів, їхня культура, традиції, самоусвідомлення. Звідси йде глибоке переплетіння язичницьких та християнських рис у світогляді і широких народних мас, і верхівки суспільства набуло назви "двовір'я". Релігійний синкретизм знайшов відображення у культурі. Це — змішувани, різні амулети із зображеннями язичницьких, і християнських символів або написів, круглі та місяцеподібні підвіски-лунниці — символи небесних світил, сокирки і крем'яні вироби — символи Перуна, шумлячі підвіски, звуки яких повинні були відігнати злих духів, ключики — символи багатства і його збереження, ложки — символи ситості, ікла, що символізували очисні відроджувальні сили. Вищепераховані артефакти, виявлені археологами у Пересопниці, можна оглянути у археологічному музеї КАЦ «Пересопниця» [2].

Під насипними курганами (яскравим прикладом язичницької обрядності) траплялися християнські поховання [34, с. 17]. Руські князі практично до середини XIII ст. мали два імені: традиційне родове світське та християнське, яке практично не з'являлось у літописі. Але на князівських актових печатках, печатках-пломбах, якими скріплювалися офіційні документи та транзитні товари, вміщувалися християнські написи та святи. Подібні печатки були зібрані працівниками КАЦ «Пересопниця» на огородах мешканців села практично на всіх ділянках колишнього княжого міста, але найбільше на посаді Мигор [Баланович]. На печатці-пломбі із зображенням на аверсі тризуба князя Володимира, на реверсному зображенні – хрест [2]. На багатьох печатках-пломбах зображені гербові знаки, зображення князів та Святих апостолів з різних земель Руської держави. Це є свідченням широких торгових зв'язків усієї Русі. Десятки, хрестів-енколпіонів, натільних хрестиків та три іконки зберегла для нащадків пересопницька земля. Вони також є свідками християнської культури наших предків русів-пересопнян.

Офіційне хрещення Русі стало найважливішим актом державницького та культурного розвитку країни. Русь увійшла як рівноправний партнер у світ європейських розвинутих держав. Відбувся могутній поштовх усіх аспектів цивілізаційного розвитку всього суспільства. Новий надійний ґрунт отримали розвиток торгівлі, культури, писемності, літератури, архітектури, мистецтва, науки, моралі й етики, юридичної справи тощо. Християнство суттєво підняло на принципово вищій рівень морально-етичні вимоги

давньоруського суспільства, що сприяло вдосконаленню та подальшому розвитку майбутньої української етнотережі під назвами «русичі», «русини», «руси».

Прямі свідчення про шкільництво та писемність у Пересопниці віднайдені десятки писал (інша назва – стилоси), які належали різним верствам населення (залізні, бронзові, бронзові з декором, тощо) [2]. За три з половиною роки, працівниками КАЦ «Пересопниця» було знайдено аж сім пар книжних застібок, інша книжкова металева фарнітура (шпіньки, жуковини, кутники). Всі вони датовані XII-XIII століттями. Цілком очевидно, що книжність була невід'ємним атрибутом міської культури, під впливом якої формувалася народність.

Окремим рядком слід пригадати діяльність православного княжого монастиря у Пересопниці. Вже наприкінці XII ст. монастир став найавторитетнішою та найбагатшою чернецькою громадою князівства, визначним культурним центром. Тут створювалися книги Святого Письма, ікони, витвори прикладного мистецтва [Федоришин]. І культурні традиції у цій обителі не перервалися навіть після монгольського спустошення міста. Через 400 років від створення монастиря, тут у 1561 році, народилася визначна пам'ятка національної культури, яка увійшла в історію під назвою Пересопницьке Євангеліє [18]. Ще через 450 років, на цьому сакральному місці архієпископ Рівненський та Острозький Іларіон освятив великий дубовий хрест та відправив чин освячення будівництва нової православної обителі. В цьому культурному акті вбачаємо споконвічний нерозривний місток поколінь.

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку, спостереження за топонімікою околиць історичних сіл навколо столичного міста Пересопниці дозволяють простежити їхнє виробництво цільової продукції чи їхнє функціональне призначення для потреб княжої столиці. Зокрема, це можна простежити у назвах сіл Бронники (виробництво зброї та військових обладунків), Макотерти (звирощування та заготівля маку), Гуменники (заготівля та зберігання зерна.), Жорнів (наявність вапнякового кар'єру для виговлення жорен) тощо.

Панівною галуззю на Русі було землеробство. Але використання чорноземних ґрунтів та суглинку лісостепової смуги, вихід на вододіли, введення в культурний обіг значних земельних ділянок був неможливий за умов існування лише старої системи землеобробки з розпушувальною технікою — вона виступала вже стримуючим фактором зростання продуктивності землеробства [6]. Конче необхідним стало впровадження плужної оранки, під час якої шар ґрунту не розпушується й залишається на місці, а відрізається у вертикальній площині череслом та підрізається горизонтально лемешом, піднімається ним, зсувається в бік, а тому більшою частиною або повністю перевертається за допомогою відвалу. Позитивні якості плуга відкривали можливість введення в орний фонд нових земель — вкритих травою з переплутаним корінням важких чорноземів. Отже, археологічні знахідки фрагменти лемешів та чересел — робочих частин плуга — віднайдені на сільськогосподарському пасаді Мигор у Пересопниці свідчать про еволюційний розвиток землеробства. У рілництві застосовувалися і допоміжні ручні — мотики і заступы. Вони на деяких ділянках виконували роль основних (зокрема в городництві та садівництві). Мотики були двох типів — втульчасті із загнутими бортиками і з горизонтальним вушком. Заступы також двох типів — залізні й, частіше, дерев'яні із залізними окуттям. Одне окуття лопати виявив С. Терський на дитинці, ще два — працівники музею на урочищі Мигор. Віднайдені та реставровані окуття лопати з Пересопниці датуються XII-XIV ст. Збирання врожаю, як і в попередні часи, здійснювалось серпами. Вони були двох типів, пристосовані до найбільш ефективного збирання пшениці, жита та інших культур. Зберігання зернових відбувалось у спеціальних ямах або сховищах, де частину приміщення відгороджували дошками для засипання у ній зерна. В багатьох садибах зерно зберігалось у підклітах житлових будинків в дерев'яній чи керамічній тарі. Городище у Пересопниці, на якому стояв княжий город, називають шпихліром. Відомо, що шпихлір — це приміщення для зберігання збіжжя. Отже, якщо зернові культури заготовляли та звозили у Гуменники за 6 км від Пересопниці, то готове збіжжя знаходилося у шпихлірі біля княжого палацу.

Околиці Пересопниці мають широкі луки для випасання худоби та заготовки сіна. Із накопиченням археологічних матеріалів створена база для вивчення тваринництва: знайдені знаряддя праці, предмети побутового вжитку, що були використані у тваринництві, а також кістки, залишки продуктів у льохах, господарських ямах, житлах та культурному шарі. За даними археологічних та палеонтологічних досліджень галузей тваринництва переважає розведення великої рогатої худоби (до 35—37 відсотків загальної кількості стада). Вона належала до породи великих грубокістних тварин (корови, бугаї, воли). Друге місце належало свинарству. Третє-четверте місця поділяли конярство та розведення овець. Вирощували також різноманітні породи домашньої птиці. Серед знарядь праці, що використовувалися у тваринництві, найбільш значну групу знахідок становлять коси, форма яких була пристосована до ботанічного складу трав. Як допоміжні знаряддя відомі граблі та вила. З іншого інвентаря, необхідного у тваринництві, представлені цвяхи для підковки коня, самі підковки, пута із замками, пружні ножиці для стрижки овець. Останніх віднайдено багато, як археологами, так і випадковими знахідками на поверхні огордів мешканцями Пересопниці. До того ж діяльність ремісника також була частково пов'язана із розвитком тваринництва, як джерела різноманітної сировини для обробки кістки, ткацтва, виготовлення одягу та взуття із шкіри тварин, вичинки хутра й інших видів обробки продуктів скотарства. Археолог О. Войтюк у 2013 році під час розкопок у урочищі Баранівка виявив чинбарню [2].

Поруч із сільськогосподарським виробництвом існували і різні промисли, в першу чергу — переробка зерна на борошно. Для розмелювання зерна на дрібну крупу й більш якісне борошно використовувались жорна. Фрагмант (половина колеса) такого жорна представлено у експозиції археологічного музею КАЦ «Пересопниця».

Досить розвинутим було у Пересопниці металоробне виробництво. С. Терський розкопав плавильну піч та ями для зберігання залізної руди [27, с. 66]. Працівниками музею зібрано велику кількість шлаків на дитинці та околному городі, у місцях, де, очевидно були споруджені горни-печі для плавки заліза. У Пересопниці зібрано археологами та працівниками музею досить багато залізних знарядь праці, інструменти коваля, замки та ключі. Це є ознакою розвинутого металургійного виробництва у цьому місті.

Гончарне виробництво представлене знахідками різної посуду, на денцях якої є різні знаки: солярні, букви, геометричні фігури.

С. Терський виявив косторізну майстерню на дитинці, яка припинила свою діяльність під час пожежі або збройного нападу. Серед попелу багато заготовок з кістки, рогу рукоятки ножів, гудзики, гребінці для розчісування волосся [27, с. 69].

Під час розкопок на посаді Пастівник Б. Прищепа виявив залишки відходів та керамічну трубку від гутні. Ця знахідка свідчить про наявність у Пересопниці складового виробництва. Серед скляних знахідок браслети, намисто, уламки віконного скла [2].

Мисливство забезпечувало сільське, а часом і міське, населення значною часткою м'яса, шкірою та хутром диких тварин. Порівняно незначна кількість мисливської зброї на досліджених пам'ятках може пояснюватися використанням інших, більш ефективних способів полювання без примінення зброї чи таких, де вона відігравала другорядну роль.

Рибальство репрезентоване знахідками знарядь лову (гачки, блешні, гарпуни, ості, грузила від сіток) та остеологічними матеріалами.

Археологічні джерела дозволяють зробити висновок, що у Пересопниці досить рано почало розвиватися своє ювелірне виробництво. У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила 93 кургани на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [16]. Знайдені під час цих робіт речі, в тому числі ювелірні вироби, зберігаються у Національному музеї історії України в Києві. Привертає увагу унікальний комплекс речей із поховання ювеліра. Серед прикрас є бронзові та срібні скроневі кільця («волинського типу»), дротяні на один і півтора оберти, s-конечні); намистини металічні (лопатові, сферичні і бочкоподібні вкриті зерню). Поряд із скелетом лежала невелика скринька, в яку було покладено інструменти майстра (коваделко, молоток), розкладну вагу, а у шкіряній торбинці лежали бронзові матриці для штампування прикрас.

Р. Якимович у 1929 р. викопав із кургану ювелірні вироби: бронзові та срібні дротяні скроневі кільця з кінцями, що заходять один на один; ромбошиткове скроневе кільце; бронзовий перстень, скручений із трьох дротин; натільний хрестик [24, с. 159].

У 2002–2005 рр. експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. Прищепи проводила розкопки в Пересопниці на посаді Пастівник. Було досліджено близько 600 кв. м площі, виявлено середньовічні об'єкти та знахідки. У сформованій колекції археологічних знахідок вагоме місце займають ювелірні вироби, більшість з них виявлено у об'єктах і культурному шарі XII–XIII ст. [24, с. 160]. Під час розкопок на урочищі Пастівник Б. Прищепи відкриті залишки садиби XII – першої половини XIII ст., мешканці якої займалися ювелірним ремеслом [24]. Серед знахідок – пристрій для виготовлення об'ємних виробів з кольорових металів технікою виколотки, залізна гиря, обтягнута міддю, тиглі, в яких плавляли метали, виплески металів, різноманітні інструменти. На площі розкопів та в підйомному матеріалі на прилеглих ділянках зібрано зливки свинцю, бронзи, обрізки кольорових металів, пластини. На місцеве ювелірне виробництво вказують також вироби, обробка яких не була завершена. Ливарні шви збереглися на мідному натільному хрестіку і на пряжці. Іконку-напівфабрикат було знайдено С. В. Терським [27, с. 91].

Колекція ювелірних виробів включає прикраси, деталі одягу, предмети християнського культу, ремінні набірні прикраси, підвіски для голови та шиї, позолочене очілля. Десятки різноманітних гудзиків, накладок на одягу та шкіру, фібули. Більшість щиткових перснів збереглися фрагментарно. Викликає інтерес цілий масивний срібний перстень з овальним щитком із жіночого поховання на ґрунтовому могилинику кінця XII–XIII ст. на Пастівнику. Він має округлі розширення на дужці, а на щитку вигравіроване зображення чотирирохкінцевого хреста.

Аналізуючи етновизначальні знахідки, такі як скроневі кільця, за словами Б. Прищепи, що серед жителів Пересопниці поряд із волинянами та представниками інших південно-західних груп (поляни, древляни, дреговичі), були також вихідці із Лівобережжя Дніпра – радимичі (ромбощиткове кільце) та групи західних слов'ян (s-подібні кільця із курганных захоронень). Ювелірні знахідки XI–XIII ст. дозволяють простежити культурні зв'язки не тільки із Середнім Подніпров'ям, але також із Прибалтійським регіоном та землями між Волгою і Окою [24, с.165].

У XII ст. разом із формуванням «дружинної культури» складається типовий міський набір прикрас, до складу якого входили сережки з трьома намистинами («київського типу»), колти, підвіски, браслети. Взірцями для них служили високохудожні вироби київських майстрів. В той же час зберігалась традиція використання місцевих племінних прикрас – дротяних скроневих кілець. З'являються нові варіанти таких прикрас – на півтора оберти та зворотновідігнуті із спіралью закрученими кінцями. Вони маркують територію Галицько-Волинського князівства, на якій у XII–XIII ст. на базі старих племінних груп активно проходили процеси формування єдиної етнічної спільноти [24, с.166].

Висновки. Історія Пересопницького удільного князівства – невелика частинка історії становлення державності давньої України, яку на той час називали Руссю. До Руської держави належали землі сучасної України, північні та центральні області Росії, Польщі, Білорусії, України які в силу історичних обставин в подальшому трансформувалися і утворили свої власні держави (Білорусь, Російська Федерація) або були приєднані до сусідньої країни (Польща). Центром, столицею Руської держави було місто Київ, нині столиця нашої держави – України.

Пересопниця постає перед сучасними дослідниками типовим українським княжим містом, яке за своїми розмірами та значенням мало чим поступалося таким волинським містам як Луцьк та Володимир.

Місто Пересопниця у II половині XII століття та першій половині XIII століття було визначним торгівельно-ремісничим центром Східної Волині. Про це свідчить високий мистецький рівень виробів місцевих золотарів, косторізів та інших ремісників, виявлених археологічними розкопками.

Однак, ми маємо показати позитивні моменти у розвитку міста, на які вплинули процеси децентралізації Руської держави. Сьогоднішня Україна лише задекларувала такий процес, але справа рухається повільно, Що чекає українців коли децентралізація набере обертів?

На прикладі удільного Пересопницького князівства бачимо лише позитивні зміни:

- розширення території міста з 10 га до 50 га (територіальна реформа 2015 року теж передбачає збільшення територій поселень);
- була сформована єдина етнічна спільнота за своїм духовно-світоглядним обличчям, єдиним духовним центром;
- суттєво зросло будівництво культових споруд;
- артефакти з різних земель Русі та сусідніх держав зібрані у Пересопниці свідчать про широкі торгівельні зв'язки;
- застосування плуга у сільському господарстві свідчить про еволюційний розвиток землеробства;
- збільшилось кількість осередків різного роду ремесел, а якість виготовлення ювелірних виробів не поступається сьогоднішнім зразкам;
- політична участь князя (на прикладі пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого (1180-1220 рр.) у залагодженні внутрішніх конфліктів серед правлячої династії та у спільних походах проти зовнішніх ворогів (половці, угорці).

Отже, навіть за таким коротким оглядом археологічних джерел з княжої Пересопниці видно досить позитивний територіальний сталий розвиток окремо взятого удільного князівства Волинської землі (вітчини).

Джерела та література

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 р. №591-р "Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні".
2. Фонди комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця».
3. Ауліх В.В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці / В.В. Ауліх.– Вежа, 2002. – 304 с.
4. Буланін
5. Вернадский Г. История России. Киевская Русь / Г. Вернадский М.: Аграф, 1999. — 448 с.
6. Відейко М. Економічна основа давньоруського феодалізму / М. Відейко // Україна: хронологія розвитку. – інтернет-ресурс: litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/kultura-ki-vsko-rus
7. Войтович Л.В. Волинська земля - князівських часів (X-XI ст.) / Проблеми історичної географії України // Л.В. Войтович. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 10-23.
8. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1949. С. 451.
9. Залізничак
10. Котляр М.Ф. Волинська земля: 3 історії складання державної території Київської Русі / Історія та історіографія України // М.Ф. Котляр. – К., 1985. – С. 19-32.
11. Котляр Н. Наступление удельной раздробленности на Руси (князья-изгои)/Н. Котляр.– інтернет-ресурс: [котляр роздробл.pdf].
12. Кучінко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія / Середні віки на Україні // М.М. Кучінко. – К.: Наукова думка, 1971. - С. 168-176.
13. Кучінко М.М. Стародавній Володимир-Волинський / М.М. Кучінко. – Луцьк, 1987. - 20 с.
14. Літопис Руський / Переклад за Іпатським списком Л. Махновця / Відп. ред. О. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989.— 591 с.
15. Матвеева Л.Л. Культурологія. Курс лекцій: Навч. Посібник / Л.Л. Матвеева.– К., 2005.– 511 с.
16. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда у Києве. – М., 1901б. – Т. 1. – С. 514-576.
17. Моця О. П. Київська Русь: держава, культура, народність / О.П. Моця. – інтернет-ресурс: http://shron.chtyvo.org.ua/Motsia_Oleksandr/Kyivska_Rus_derzhava_kultura_narodnist.pdf.

18. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик/ Вид. підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Наук. редактор В. В. Німчук. Видання друге, доповнене. – К., 2011. – с.699: іл.
19. Прищепя Б. А. Західнослов'янські елементи у культурі населення Волині IX–XIII ст. / Б. А. Прищепя // Слов'янський вісник. Міжвід. наук. зб. – Рівне, 1998. – Вип. I. – С. 108–111.
20. Прищепя Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці / Б. А. Прищепя // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003 – С. 232–234.
21. Прищепя Б. А. Дослідження посади літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. / Б. А. Прищепя // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 267–270.
22. Прищепя Б. А. Дослідження Пересопниці / Б. А. Прищепя // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 259–262.
23. Прищепя Б. А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці / Б. А. Прищепя // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. записки РДГУ. – Вип. 8. – Рівне, 2006. – С. 65–75.
24. Прищепя Б. Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя / Б. Прищепя // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. IV. – Рівне, 2006. – С. 159–166.
25. Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв./П. Раппопорт.– Л: Наука, 1967. – 241 с.
26. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв / Б.А. Рыбаков. – М, 1982. – С.288. 87.
27. Терський С.В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Монографія / С.В. Терський. – Рівне, 2003. – 158 с.
28. Терський С. Топографія храмів Княжої Пересопниці / Княжа доба: історія і культура // С. Терський // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.–Львів, 2014.– Вип. 8.– С. 235-242.
29. Терський С.В. Лучеськ X-XVст.: Монографія /С. Терський.- Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
30. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко.– К., 1998.– 349 с.
31. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси. 750-1200 / Под ред. Д.М. Буланина // С. Франклин, Д. Шепард.– С.–Петербург, 2009. – 670 с.
32. Шейко В. «Культура України: в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти)» / В. Шейко.– К., 2011. – 624 с.;
33. Шеломенцев-Терский В. Работы на городище летописной Пересопницы /АО // В. Шеломенцев-Терский. – М.: Наука, 1985. – С. 438-439.
34. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг. //Ф.Р. Штейнгель.– Киев.– № 4.– С.145-148.
35. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 р. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — 597 с.

УДК 902(477. 84-21)

І. Кирилюк

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОРОГОБУЖА

В статті проаналізовано історію археологічних розкопок міста Дорогобужа епохи Київської Русі. Пам'ятки Дорогобужа привернули до себе увагу дослідників ще в XIX ст. Основні археологічні джерела були здобуті під час робіт в 1982–2003 рр.

Ключові слова: *Дорогобуж, князівська фортеця, місто, планувальна структура.*

The article analyzes the history of archeological excavation of the town Dorogobuj of the Ruse period. Memorial objects of Dorogobuj were drawn to the attention of researchers already in the 19th c. The main archeological findings were discovered in the course of the archeological excavations in 1982-2003.

Key words: *Dorogobuj, prince fortress, town, planned structure.*

Нині велике видовжене вздовж дороги село, а колись давньоруське княже місто, Дорогобуж має багату історію. Для дослідження його давнього минулого можна опиратися на дві групи джерел – це писемні джерела, які підтверджують існування міста в давні часи і археологічні матеріали, котрі беззаперечно характеризують рівень достатку і матеріальну культуру населення в різні історичні періоди.

Перша письмова згадка про Дорогобуж відноситься до 1084 р. [3, с. 196]. Тоді воно було віддано великим князем київським на князювання Давиду Ігоревичу, але втім місто виникло значно раніше і згадується в Правді Ярославичів у зв'язку з подіями 1068 р. [7, с. 324]. Після смерті Давида Ігоревича (1112 р.), місто переходить з рук в руки. В літописах Дорогобуж згадується більше 20 разів. В кінці XII ст. місто втрачає своє значення столиці князівства та центра Погорини і стає залежним від князів Пересопницьких.

Це літописне місто привернуло увагу дослідників ще в кінці XIX ст., коли тут вперше і були обстежені пам'ятки князівських часів. Першу окрему розвідку, присвячену історії Дорогобужа, опублікував у 1872 році Л. Рафальський. Автор переказує літописні повідомлення про події, у зв'язку з якими згадується Дорогобуж у кінці XI – на початку XIII ст. та коротко розповідає про життя міста і монастиря у XVI–XVII ст. робота містить цікаві описи пам'яток старовини.

Перші археологічні дослідження в Дорогобужі провів у 1901 р. О. А. Фотинський [9, 1902]. В публікації подано опис городища і його схематичний план. Доданий до роботи план городища викликає особливий інтерес, адже це перша спроба відтворити систему укріплень середньовічного міста. На ньому позначено багаторядну лінію оборони городища з боку р. Горині, а також нанесено південно-західну ділянку оборонного валу городища, яка згодом була перетворена на систему терас. О. А. Фотинський розкопав траншеями курган поблизу городища. Його насип мав висоту близько 5 м і діаметр 13 м. У верхніх шарах насипу було виявлено без інвентарні поховання у дерев'яних трунах. Траншеї не були доведені до підшови насипу кургану і через відсутність знахідок розкопки було припинено.

У 1960 році Дорогобужське городище обстежив П. О. Раппопорт. Було виготовлено план пам'ятки. На думку дослідника, городище включало кілька площадок на північному краю берегової тераси. Східна частина центральної (північної) площадки розмірами 70×100 м визначена ним як дитинець, а східна площадка, вірогідно, була окольним містом [6, с. 65, 66].

В. В. Ауліх у 1968 році провів археологічні дослідження в Дорогобужі у зв'язку із загрозою руйнації пам'ятки у ході будівництва колгоспного цегельного заводу. До звіту про ці роботи додано якісний топографічний план Дорогобужського городища в межах дитинця та південно-східної площадки окольного міста. Були виявлені археологічні знахідки, які автор датував від X–XI ст. до початку XX ст. Відкрито три ями господарського призначення, датовані X–XI, XII–XIII та XIV–XV ст. Вчений констатував, що давньоруський культурний шар на цій ділянці дитинця значно пошкоджений пізнішими спорудами [1, с. 297, 298]. На схід від городища, на посаді виявлено різночасові знахідки, зокрема, матеріали X–XIII ст., а також дві господарські ями X–XI ст. і XII–XIII ст. За результатами досліджень цю територію було дозволено використовувати під кар'єр.

Наприкінці 70-х р. XX ст. на городищі почала працювати археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею. Дослідження були проведені під керівництвом Ю. М. Нікольченка (1972, 1973, 1975, 1980 рр.) та Б. А. Прищепи (1982–1985, 1987–